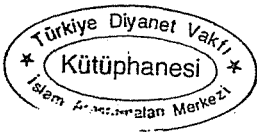

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Ankara, 2001

Tasavvuf Edebiyatında Hulûl ve İttihâda Dair Bir Risâle:

“Risâle-i Redd-i Hulûl ve İttihâd”

Bilal KEMİKLİ

Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Ü. İlähiyat Fakültesi

Kul varlığından muklak olarak yok olmadıkça O'nun katında birlik gerçekleşmez. Tevhid/Birlik hulûl değildir, senin yok olmağıdır. Yoksa saçma sözlerle, olmayacak işlerle hak, hatıl olmaz.

Mevlâna Celâleddin-i Rûmî

Giriş

Son dönemlerde animistik dinlerin bir kısım inanç esasları ve heterodoks grupların bazı düşünceleri, yeni bir kısım ilkeler ya da İslâm'ın özünden kaynaklanan unsurlar olarak sunulmaktadır. Bu noktadan olmak üzere tenâsüh düşüncesi ve bu düşünce ile karıştırılan hulûl ve ittihâd nazariyeleri, tam anlamıyla tanımlanmadan, nitelik ve niceliklerine ilişkin sağlam bir bilgiye ulaşılmadan tartışma ortamına dahil edilmektedir. Bu yapılırken de tasavvuf düşüncesi, tasavvufun ve tasavvuf şiirinin diline vâkıf olunmadan temel referans olarak alınmaktadır. Daha çok tasavvuf düşüncesine dönük bir teşviş hareketi olarak kabul edilmesi muhtemel olan bu yönelişin, doğrudan mutasavvif düşünürlerin eserlerindeki doğruların ortaya konulmasıyla yanlışlanması mümkündür. Nitekim sûfîlerin hulûl, ittihâd ve tenâsüh hakkında ileri sürdüğü görüşleri, başta *devriyeler* olmak üzere, *mebde'* ve *me'ad risâleleri* ile *vahdet-nâme* isimli eserlerden yola çıkılarak ayrıntılı bir şekilde ele alınabilir. Bu makalede söz konusu kavramlar etrafında cereyan eden tartışmalara, tasavvuf şiirimizin önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Sun'ul-lâh-i Gaybî'nin¹ düşünceleri etrafında katkı sağlanmak amaçlanmaktadır.

¹ Gaybî'nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Kemikli, *Sun'ullâh-ı Gaybî: Hayatı, Eserleri, Şiirleri*, Akçağ Yay., Ankara 2000.

Tenâsüh kelimesi ile karıştırılan hulûl ve itihâd kavramlarına ilişkin düşüncelerini mustakil bir risâlede ele alan Sun'ullâh-ı Gaybî, ikinci devre melâmilerindedir. Şiirlerinde işlediği devir nazariyesine müstenit olarak devir konusunu iyi anlayamayan dönemin ulemâsı tarafından itihâd ve hulûle kâil olarak görülerek zındıklıkla itham edilmiştir.² Ancak o, *Risâle-i Redd-i Hulûl ve İttihâd* isimli küçük bir risâle kaleme alarak, hulûle kâil olmadığını, itihâd konusunu ise sûfî literatürdeki *fenâ* ve *cem* kavramlarıyla birlikte değerlendirdiğini ifade etmiştir. Risâlesinde, Seyyid Şerîf'in *Hâşiye-i Tevîd*'i başta olmak üzere *Şerh-i Makâsid*, *Aynü'l-Vahde Hâşiyesi*, *Ta'dîlu'l-Ulûm* ve *Levâkib* adlı eserleri referans alarak, *vücûd* ve *mevcûd* kavramları çevresinde hulûl ve itihâd konusuna açıklık getirmeye çalışmıştır. Risâlede ortodoks düşüncenin yaklaşımı egemendir. Zira yazar *fenâ fi't-tevhid* makâmında bulunan bazı sûfilerin hâlleri ve kendilerinden sadır olan sözlerin (şathiyat) mahiyetine dair bir kısım bilgiler vererek, "*mükâşefe gayra hüccet olmaz*" düşüncesinde olduğunu açıkça belirtmektedir. Nitekim tasavvufî epistemolojinin önemli kaynaklarından biri olan *keşf* ve *şuhûd*, *fenâ* makâmını idrak edenlerde görülen bir durumdur. Bu durumda olan kimse hâlini gizler. Eğer remizlerle şathiyye olarak bir kısım sözler sâdir olmuş ise bu ifadeler, "*her fennin ve her ilmin mabsûs istlâhı vardır*" kaidesinden hareketle anlamlandırılmalıdır. Kısaca muhtevâsına işaret edilen risâlenin metni, anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla, hulûl ve itihâd kelimelerinin anlamlarına ilişkin muhtasar bir değerlendirme yaptıktan sonra verilecektir.

Bir şeyi çözmek, bir yere intikal etmek ve konup yerleşmek anlamlarında masdar olan hulûl, gül suyunun güle sirâyet etmesi gibi iki cismin birleşmesi, varlıklı onun mahalli veya arazla cevher arasındaki münâsebet ve bir şeyin mevcûdiyetinin diğerinin mevcûdiyeti ile aynı olması gibi anlamlarda kullanılan bir kavramdır.³ Bu anlamda rûhun bedenle ve faal aklın insanla birleşmesine hulûl denilmekte ise de bu kavram ile daha çok İlahî Zât'ın insan veya bir başka maddî varlık görünümünde ortaya çıkması düşüncesi kastedilmektedir.⁴ Bazı araştırmacılara göre, hulûl, *tenâsub* ve *enkarnasyon* gibi kavramlarla aynı veya yakın anlamlar taşıdığı düşünülmekte; bazen bu kelimelerden biri ötekinin yerine kullanılmaktadır. Bazı eski gelenekler ve felsefeler ile bu gelenek ve düşüncelerden etkilenen heterodoks gruplarda görülen tenâsüh, ruhun bir bedenden ayrıldıktan sonra başka bir bedene geçmesidir. Enkarnasyon da bu anlamda tenâsüh kelimesinin ifade ettiği anlamı içermektedir.⁵ Bu tanımlardan yola çıkarak, Allah'ın yaratıklarına ve özellikle

2 Gaybî'nin devriyesi için bkz. Kemikli, "Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun'ullâh-ı Gaybî'nin Devriyesi", *İslâmî Araştırmalar*, XIII (2), 2000, 217-226.

3 Hulûl kelimesinin ayrıntılı bir tanımı için bkz. L. Massignon, "Hulûl", *J. A.*, V/1, 584-585.

4 Hulûl kelimesinin anlamı ve İslâm'dan önceki dinlerde anlamları hakkında özet bir bilgi için bkz. Kürşad Demirci, "Hulûl", *DİA*, XVIII, 340-341.

5 Enkarnasyon ve tenâsüh arasındaki anlam ilişkisi hakkında bkz. Ali İhsan Yitik, *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenâsüh İnancıyla İlişkisi*, İstanbul 1996.

insan bedenine intikal etmesi anlamında kullanılan hulûl kelimesi, tenâsüh ve enkarnasyon kavramlarının ifade ettiği gibi bir ruhun yeni bir bedende şekillenmesi anlamına gelmez. Hulûl kelimesinin menşe'ine ilişkin değerlendirmelerde, bu düşüncenin Sâbîiler ve animistik dinlere kadar uzandığı görüşü egemendir. Hinduizm ve Hristiyanlıkta bir inanç unsuru olarak görülen hulûl telâkkisi, İslâm dünyasında Hristiyanların ve Yeni Eflatuncu felsefenin tesiri ile varlık kazanmıştır. Aşırı Şiî gruplarda ortak bir inanç hâline gelen hulûl, ilâhî bir cüzün Hz. Ali'ye ve onun ölümünden sonra da takip eden imamlara intikal ettiği şeklinde anlaşılmaktadır. Bu fırkaların geliştirdikleri hulûl inancı bazı sûfi çevrelerde de benimsenmiş, tasavvuf şiirinin verdiği imkânlar dahilinde işlenerek geliştirilmiştir.⁶

Hulûl düşüncesi ile birlikte zikredilen ittihâd ise, birleşme ve bir olma anlamına gelmekte; hakikî ve mecazî olarak iki şekilde anlamlandırılmaktadır. İlkinde iki şeyin bir tek şey hâline gelmesi şeklinde bir anlamı içermektedir; A şahsının B şahsı, B şahsının A şahsı olması gibi. İkincisinde ise, bir şeyin daha önce olmayan bir şey hâline gelmesidir; A'nın daha önce olmayan B olması gibi. Teologlar bu tanımlardan ilkinin imkânsızlığı üzerinde dururlar; A A'dır ve B B'dir, A B'ye ve B A'ya dönüşemez. Kelimenin mecazî anlamı olan ikinci tanım ise üç kategoride anlaşılmaktadır. İlki ânî ve tedricî bir değişim ile bir şeyin başka bir şey olması; örneğin suyun hava olması, siyahın beyaz olması gibi. Bu durumda değişime uğrayan şey kendi özelliğini yitirerek değiştiği şeyin özelliğini kazanır. Suyun hava olması, su özelliğini yitirerek yeni bir özellik kazanması anlamına gelir. İkincisi bileşim yoluyla iki şeyin bir şey olmasıdır; su ile karıştırılan toprağın balçık olması gibi. Üçüncüsü ise, bir şahsın başka bir şahıs şeklini almasıdır; meleğin insan sûretinde görünmesi gibi. Bu üç duruma hakikatte rastlanmaktadır. Tasavvuf literatüründeki ittihad, mahlûkun hâlık ile birleşmesini veya böyle bir birleşmenin mümkün olduğu görüşünü ileri süren bir nazariyedir. Nitekim sûfiler, örneğin Mevlâna, varlığı *mutlak* ve *mukayyed* olarak ikiye ayırmaktadırlar; mutlak tarife sığmaz, diğerleri ise O'nun izâfetleridir.⁷ Sûfilerin varlık anlayışını özetleyen bu anlayış vahdet düşüncesinin de temelini teşkil eder. Mevcûdun başlı başına var olmadığı, varlığını vücûda borçlu olduğu ve bu anlamda Allah ile bir tek şey teşkil ettiği düşüncesinden münderiç olan ittihâdı, vahdet düşüncesinden tefrik etmek güç olsa gerektir. Bir başka ifade ile insanın Allah ile olan birlikteliği, İbnü'l Arabî'nin sembolik tasviri ile umman, dalga, köpük, damla gibi bir birlikteliktir; bunlar her seferinde başka görünseler yine de sudur.

⁶ Bizde özellikle Bektâşilik ve Türkmen Alevliğinde görülen bir inanç olan hulûle ilişkin bkz. Yusuf Ziya Yörtükan, *Anadolu'da Alevîler ve Tabtacılar*, Ankara 1998, ss. 25, 29, 31, 32, 88, 114, 130, 247 vb.

⁷ Buradaki Mevlâna ile ilgili değerlendirmelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal Baykan, *Bir Din Felsefesi Problemi Olarak Mevlâna'da Tanrı*, Doktora Tezi, Konya 1999, 132 vd.

Hulûl ve ittihad kelimeleri her ne kadar birbirlerine yakın anlamlar taşıysalar da aralarında önemli bir nüans vardır. Bu farklılığı göstermek bakımından Mevlâna'nın şu sözleri önemli bir açılım imkânı vermektedir: "Firavun ben Hakk'ım dedi, alçaldı; Mansûr, ben Hakk'ım dedi kurtuldu. O, ben demenin ardında Allah lâneti var; bu ben demenin ardında Allah rahmeti var ey seven kişi. Çünkü o kara taş idi, bu ise akik. O ışığın düşmanıydı, bu ise ışığa âşik. Ey boşboğaz bu ben deyiş, iç yüzde o demekti; hem de hulûl yoluyla değil ışıkların birleşmesi yoluyla. Çalış, çabala da taşlık vasfın azaldıkça azalsın; lâl oluş yüzünden taşlık vasfın, parıl parıl aydınlansın." (*Mesnevî*, V/2035-2039)⁸ Mevlâna, hulûl kavramının ifade ettiği anlamın Mansûr'un sözünde bulunmadığına; aksine onun ifadesinde Allah nûruyla bir olma (ittihâd-ı nûr) hâlini aramanın gerekliliği üzerinde durmaktadır. Çünkü hulûl, iki aynı cins arasında olmayı iltizam eder. Oysa mutlak vücûd yanında mukayyed olan, ancak mutlak'ın sıfatlarıyla boyanabilir, mutlak anlamda bir ittihâd ve hulûl olmaz. Bir başka ifade ile insân-ı kâmil, "bakırı kimyada eritir gibi varlığını Hakk'ın varlığında eriten" (*Mesnevî*, I/3020) bir şahsiyet olarak, benliğini fenâ etmektedir; yoksa O'nda hulûl etmez. Bu durum, Gaybî'nin ifade ettiği gibi *ben'in o, o'nun ben* olması hâlidir; ki muhakkikler indinde gerçek anlamda tevhidî idrakten kastedilen de budur. Bu nedenledir ki, Mansûr'un "ene'l-Hak" demesi, "ben fânî olдум, Hakk kaldı" anlamında bir tevâzu göstergesinden başka bir anlama gelmez.⁹

Burada ittihad ve hulûlün olamayacağına dair Mevlâna'nın Allah, insan ve peygamber ilişkisinden hareketle geliştirdiği yaklaşım da zikre değer. Bu itibarla o, insanların Allah ile hepsi bir beden olduğuna kâil olanlara şu soruyu yöneltmektedir: Eğer Peygamberler insanları Tanrı'ya ulaştırmak için gelmişlerse; insanlar da bir bedense, kulla Tanrı birleşmiş ise kime kime ulaştıracaklar? (*Mesnevî*, II/2823-26) Çok esaslı manalar taşıyan bu soru, istifham sanatı ile zımnen hulûlün reddi olarak okunabilir. Hulûl ve ittihâdın anlamına ilişkin yapılan bu kısa tahlilden sonra konuyla ilgili tartışmalara katkı sadedinde Gaybî'nin konuya ilişkin risâlesi ilgililerin dikkatine sunulmaktadır. Takdim edilen metin, *Risâle-i Redd-i Hulûl ve İttihâd*'ın İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazmaları O. Nuri Ergin koleksiyonu içerisinde bulunan 107/3 numaralı nüshadır. Metinde yazarın dilindeki sadelik ve üslûbundaki kolay anlaşılabilirlik da göz önünde bulundurularak herhangi bir sadeleştirme yapılmamıştır. Ancak Türkçesi verilmesi gereken bir âyet ve bir hadis ile bir Arapça iktibasın metin içinde anlamı verilmiştir.

⁸ Mesnevî'den yapılan alıntılarda Abdülbâki Gölpınarlı çevirisi (İnkılap ve Aka Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1984) esas alınmıştır.

⁹ Baykan, 134.

Hâzâ Risâle-i Redd-i Hulûl ve İttihâd

Seyyid Şerif kuddise sirruhû *Hâşiye-i Tecrîd* de yazdığı bahsi Kad Mir nakle-dip dediler ki, vücûd ayn-ı vâcib iken mevcûdâtın heyâkili üzere mütebassit olup anda zahir olmuştur. Ol vücûdun hâli, bir şey'i yoktur. Belki vücûd-ı eşyâ-nın aynı ve hakîkiyyetidir. Ve mevcûdât beyninde olan temâyüz ve te'addüd ve te'ayyünât-ı i'tibâriyye ilemdir. Ol te'ayyünâtın hâricde vücûdu yoktur. Lâkin bu tavr, tavr-ı alkin verâsındadır. Buna vusûl ve idrâk olmaz. Bu kelâmın hakîkati ancak ilimde râsih ehline âyân olur ve mücerred bahs u tahrîr ile bu mes'eled e Hakk'ı tahkîk eylemek tamam olmaz. Elbette şuhûd-ı keşfi derkârdır. Hâle tevaf-fuk ile kâl ile bittamâm ihâta muhaldır.

Mezheb-i Ehl-i Sünnet budur ki; Allah Te'âlâ gayre hulûl etmez ki isbât-ı me-kân lâzım gelir. Amma hulûl eder diyenler birkaç fırkadır: Biri Nasârâdır; Hakk Te'âlâ İsâ'da hulûl eyledi, derler. Ve biri dahi Gulât-ı Şi'a'dan İshâkiyye ve Nu-sayriyye'dir ki, Ali ve evlâdında kerrema'llâhu veche ve radiya'llâhu anhüm, Hakk Te'âlâ hulûl etdi derler. Ve biri dahi sūfiyyeden olmak iddia eden bir ta'ife-dir ki nânın cemre ve duhnun simsime ve âbın varak-ı verde hulûlü gibi hulûl edip temâyüzü mümkün olmaz derler. İsneyniyet dahi bulunmaz; *hiive ene* ve *ene hiive* demek sahlîh olur. Ve bu mertebe emr ü nehy aklile hemdemdir. Bu da'vâ fâsiddir. Ve hulûl ta'biri meydân-ı ibâretinin olduğu için ise şuhûd iddi-asıyla câ'izdir; vücûdu olmaz; sâri ve mahall-i sirâyet sâbit ü baki iken tevhîd bu-lunmaz. Matlûb olan vahdetdir.

Şerb-i Makâsid sahibi der ki; hulûl ve ittihâdı müş'ir iki mezheb dahi vardır, lâ-kin hulûl ve ittihâd değildir. Biri budur ki, sâlik sulûkünde nihâyet bulsa, seyr-i ila'llâh, seyr-i fi'llah rütbesine varsa, bahr-i tevhîdde istiğrak sebebiyle cemî-i mâsivâdan gâ'ib olur; Hak'dan gayri vücûdda şey görünmez. Bu rütbeye fenâ fi't-tevhîd derler. *İnne'l-abde lâyezâlû yetekarrebü elletî bi'n-nevâfil* [Kul Allah'a nâfile ibadetlerle yakınlaşır. Bkz. Ahmed ibn Hanbel, Müsned, VI, İstanbul 1982, 256.] Hadîs-i Kudsi'i anı müş'irdir. Bu hâlde ol sâlikden ba'zı ibâdât sâdir olur; *ene'l-Hakk* ve *sübbanî* gibi. Egerçi bu kelâmlar hulûl ve ittihâdı müş'irdir, ol hâ-li be-kemâle beyândan ibâret kâsır olmak sebebiyledir. Böyle ibâretler erbâb-ı zahire helecân verirse de ashâbından olan hâlât u makâmâta delâlet eder. *Men lemyezûk lem-ya'rif* [Tatmayan bilmez] kaziye-i müsellemedir ki lâkin hulûl ve ittihâd bu kadar anın vukû'ı ve vücûdu olup yâhud şuhûdî olup 'âlem-i misal va-kâyi' gibi müşâhede kabîlinden olmasındandır. Zikr-i mezheb dahi erbâbı dedi-ler ki hulûl ve ittihâd gayriyyeti iş'ar eder; hulûl ve ittihad yokdur. Zira gayriyyet vâki' değildir.

Allahu Te'âlâ vücûd-ı mutlakın aynıdır. Anda aslâ kesret yokdur, vahdet var-dır. Kesret izâfeti te'ayyünâtıdadır ki, hayâl ü serâb gibidir. Belki mevcûdât haki-

katde vâhiddir, mezâhirde mütekerrirdir; muhâlata tarîkıyla değildirler. Ve Celâl Devvânî rüvvâda tervîh ve ihtimâm eder. Ve Molla Câmî Seyyid-i Sened Abdulgânî bu bâbda müstakil risâleler yazdılar. Lâkin mükâşefe gayra hüccet olmaz; bir sâlik hâle müşâhede eylemesi sâ'ire sened olmaz. Rüyâ gibidir. Her biri kendi keşf ü şuhûdu ile itimâd gerektir. Bu hâlât-ı sekr ile ve istiğrâk ile ve keşf ile seyr ü sülûkün envâ'ından kangı şıkkında olduğu ancak hâlin sâhibine zâhir olur. Sâlik olmayan bî-hâl ol şuhûdâtı kâl ile fehm edemez. Bal leziz demek, ase- li ekleyemeyen kimesneye mechûldür ve mestûrdur. Tâ ki bir mürşid-i sâhib-i saffet ve teslik dâmenine teşebbüs eyleyüp şer'in kânûnuna mutâbık tedbir ve mücadele ile seyr ü sülûk eyleyüp ol hâlâtı vazîfesi olmadıkça itikâdı dahi men- hîdir, deyü Şeyh-i Ekber Kuddise Sırruh yazar.

Şuhûd dahi rü'yâ gibi ta'n u teşnî olunmaz. Vakâyı'-ı sıyeriyye ve hâlât-ı keş- fiyye bir hükümdedir; fenâ fi't-tevhîd yani mümkinât ma'dûm olur demek de ğil- dir. Belki mestûr ve muhtefî olur demektir. Murâd-ı kibâr-i kirâm, bu kelâmda nefy-i mâhz de ğildir. Adem-i muraddır demek, eslâf-ı kirâm istulâhlarına vâsil polmak âlâmetidir. Anlara iftirâ ne 'üzü bi'llâh her fennin ve her ilmin mahsûs-ı istulâhı vardır, deyü *Aynü'l-Vabde Hâşiyesi*'nde Hoca İbrâhim Halebî dahi tasrih eder. *Levâkib*'de İmam Şa'rânî Ebü'l-Fazl Ahmedî'nin tercümesinde der ki, mü- tekellimîn sözüyle evliyâ-yı eslâfın akâ'idinde tavrınıza tezelzül verilmesin. Zira şü'ûn-ı ilâhiyye muktezâsınca akâyid-i kibâr-ı kirâm her an teceddüd eylemek- tedir. Bu madde üzere müte'akkid ve mün'akid olmazlar. Her an *küllü yevmin hüve fi şe'n* [O, her an yaratma hâlinindedir. er-Rahman, 29] hükmü cereyân eyle- mek anlarda derkârdır. Zahir ve bâtun mîzânında sûfi lisân gibidir. Sakîl tarafa şâ- hin terâzüleri elbette mâ'il olur deyu buyururlar ki, Eşrefzâde dahi şî'ar olur, mezhep edinmez bir imâmî dediği bu bâbdandır. Sadru's-Şeri'a *Tâ'dilü'l- Ulûm*'da buyurur ki sıfât-ı Rabbâniyye lâ-'ayn ve lâgayr olduğunu keşf ü şuhûd ile Şeyh Hasan Bulgârî tahkîk eder ve tarîk-ı tahkîkî dahi gayrı yokdur.

Ve's-selâm. Temmet er-Risâle.